فێرگە و ناوەندە فێرکارییەکانیی مسیۆنەریی ئەمریکی و کاریگەرییان لەسەر رەوشی پەروەردە و خوێندن لە کوردستانی دەوڵەتی عوسمانی لە سەدەی نۆزدەدا

سامان حسێن ئەحمەد

بەشی زانستە کۆمەڵایەتییەکان، کۆلێژی پەروەدەی بنەڕەت، زانکۆی سلێمانی،سلێمانی،هەرێمی کوردستان،عێراق.

ئیمەیڵ: Saman.abdullah@univsul.edu.iq

پوختە:

دوای ئەوەی مسیۆنەرەکانی ئەمریکا لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەدا گەیشتنە ناوچەکانی دەوڵەتی عوسمانی و دەستیان بە چالاکییەکانیان کرد ،گەلی کورد یەکێک لەو گەلانەی چوارچێوەی ئەو دەوڵەتەدا بوو، کە هەر لە سەرەتای گەیشتنیانەوە بۆ ناوچەکە ، بووە جێی سەرنجیان و بایەخی زۆریان پێدا ، بۆیە دوای ماوەیەک وێستگە مسیۆنرییەکانی خۆیان لە چەند شارێکی کوردستان کردەوە و دەستیان کرد بە کارو چالاکیەکانیان لە ناوچەکەدا.

وەک زانراوە، مسیۆنەریی ئەمریکی بەشێکی زۆری چالاکییەکانیان لە بواری رۆشنبیری و خوێندن و فێربووندا بووە و لەم سۆنگەیەشەوە چەندین فیرگە و ناوەندی خوێندنی پیشەیی و تەنانەت زانکۆشیان لە چەند شارێکی کوردستاندا کردۆتەوە و بە دەیان خوێندکاری کوڕ و کچ لەو فێرگانەدا خوێندوویانە و کاریگەری بەرچاویان بووە لە گەشەسەندنی پرۆسەی پەروەردەیی لە ناوچەکەدا، بەڵام سەرەڕای ئەوەش تا ئێستا لێکۆڵینەوەیکی تایبەت بەم بوارە لە ناوەندە ئەکادیمییەکانی کوردستان و بگرە دەرەوەی کوردستانیش ئەنجام نەدراوە هەر بۆیە ئەم بابەتەی ئێمە هەوڵدەدات بە دواداچوون ولێکۆڵینەوە،لە رۆڵ و کاریگەری و شێوازی خوێندن و چۆنیەتی دامەزراندن و بەڕێوەجوونی ئەو ناوەندە فێرکارییانە بکات کە لەو ماوەیەدا ئەمریکییەکان لە ناوچەکانی کوردستان دایانمەزراندوە و کاریان تێدا ئەنجام داوە، بەو ئامانجەی بتوانین لە رێی پیادەکردنی چەند میتۆدێکی زانستی وەک میتۆدەکانی گێڕانەوە و بەراوردکاری و شیکاری تیشکێکی زانستیانە بخەینە سەر ئەم بابەتە و لە رەهەندە جیاجیاکانی بکۆڵینەوە.

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(7).No(2).paper12 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.7. No.2, April.2020

ئەم بابەتە کە بە ناونیشانی (فێرگە و ناوەندە فێرکارییەکانیی مسیۆنەریی ئەمریکی و کاریگەرییان لەسەر ڕەوشی پەروەردە و خوێندن لە کوردستانی دەوڵەتی عوسمانی لە سەدەی نۆزدەدا

) هەیە،لەسێ تەوەرەی سەرکی پێکهاتووە، کە لە تەوەرەی یەکەمدا بە ناونیشانی(دەرکەوتنی چالاکی مسیۆنەری ئەمریکی لە ناوچەکانی کوردستان)، هەوڵدراوە باس لە سەرەتای دەرکەوتنی مسیۆنەری ئەمریکی لە ناوچەکانی کوردستان بکرێت و ئاماژەیەکی خێرا بە کار وچالاکییەکانیان لە ناوچەکەدا بکرێت، لە باسی دووەمیشدا بە ناونیشانی (ناوەندە فێرکارییەکانی مسیۆنەری ئەمریکی لە ناوچەکانی کوردستان)،ئەو چالاکیانە خراونە تە روو کە مسیۆنەرە ئەمریکییەکان لە بواری فێرکارییەوە لە ناوچەکانی کوردستان ئەنجامیان داوە و ئاماژە بە گرنگترین ئەو ناوەندانە کراوە کە لە ناوچەکانی کوردستاندا کردوویانەوە.تەوەرەی سێیەمیش بۆ(کاریگەری فێرگە ئەمریکییەکان لە سەر دۆخی پەروەردەیی وفێرکاری کوردستان) تەرخانکراوە بۆ تاوتوێکردنی ئەو کاریگەری و لێکەوتانەی کە لە ئەنجامی کردنەوەی ئەو فێرگانەدا بەسەر دۆخی فيَرکردنەو لە کوردستاندا هاتون.

کلیلە وشەکان: فێرگە ، مسیۆنەری ئەمریکی ، کوردستان ، خوێندن .

بۆ ئەنجامدانی ئەم لێکۆڵینەوەیەش پشت بە چەند سەرچاوەیەکی جۆراوجۆر بەستراوە کە هەندێکان سەرچاوەی خودی مسیونەرە ئەمریکییەکانە و هەندێکی تریشیان لێکۆڵینەوەو بەدواداچوونی

زانستی پەیوەست بە بابەتەکەیە وهەوڵدەدەین بەپێی گرنگیان هەندێکیان شیبکەینەوە بۆ نمونە (The One Hundredth Annual Report of the American Bord Commissioners for foreign missions)

کە یەکێکە لەو کتێبانەی لە ساڵی ١٩١٠ هوە لەلایەن خودی بۆردی ئەمریکییەوە لە شاری بۆستن دەربارەی کارو چالاکییەکانی بۆرد نوسراوەتەوە و زانیارییەکی زۆر لە بارەی دەزگا فێرکارییەکانی بۆردی ئەمریکی لە کوردستان لە خۆ دەگرێت.هەروەها نامەی ماستەری مریەم کارابەکمز

(Karabekmez , Meryem,(2012), The Role of Provincial Directors of Education in the Formation of Modern Ottoman Schooling ,1881-1908)

کە لەساڵی ٢٠١٢ دا دەربارەی ڕۆڵی فێرگە بیانییەکان لە پرۆسەی گەشەسەندنی پەروەردە لە دەوڵەتی عوسمانی نووسیویەتی ولەم ڕووەشەوە زانیاری ورد و بەسودی لە خۆگرتوە، ئەمانە وچەندین سەرچاوەی تریش کە لە لیستی سەرچاوەکاندا ئاماژەیان پێکراوە.

یەكەم : دەركەوتنی چالاكی مسیۆنەریی ئەمریكی لە ناوچەكانی كوردستان

سەرەتای كاری مسیۆنەری لە ئەمریكا بە كارەكانی ڕێكخراوەی بۆردی ئەمریكی بۆ كۆمسیاری نێردە دەرەكییەكان ((American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) دەستپێدەكات ،كە لە ساڵی ١٨١٠دا بە مەبەستی كاری مسیۆنەری وبڵاوكردنەوەی ئاینزای پرۆتێستانتی لە ناوەوە و دەرەوەی ئەمریكا لە شاری بۆستن دامەزرا [1]. لە ساڵی ١٨١٢ەوە نێردەكانی ئەم ڕێكخراوەیە ڕوویان كردۆتە ناوچەكانی ڕۆژهەڵات ،دوای ماوەیەك بیریان لەوە كردۆتەوە ،كە ئەندامەكانیان ڕەوانەی ناوچەكانی دەوڵەتی عوسمانی بكەن(Anderson,1872,ix) ، ئەوەبوو لە ساڵی ١٨١٨دا یەكەم شاندیان كە لە(پلنگ فیكس) (pliny fisk)و(لیڤی پێرسونس)(levi parsons)پێكهاتبوو ڕەوانەی دەوڵەتی عوسمانی كرد ، لە ساڵی ١٨١٩دا ئەم نێردەیە گەیشتە بەندەری ئیزمیرو یەكەم وێستگەی خۆیان لە مەلاتیا كردەوە، لێرەشەوە دەستیان بە گەڕان كرد لە ناوچەكانی دەوڵەتی عوسمانیدا (Dogan,2013: 12–36) دواتریش هێدی هێدی چالاكییەكانیان فراوانتركرد ئەوەبوو لە ساڵی ١٨٢١دا وێستگەیان لە شاری قودس دامەزراند ، لە ساڵی ١٨٢٥یشدا وێستگەی بەیروتیان كردەوە (Erban,2000: 322).

لە ساڵانی دواتردا ئەم ڕێكخراوە زیاتر برەویان بە كارەكانیان دا لە ناوچەكانی دەوڵەتی عوسمانی ئەوەبوو لە ١٨٣١دا بنكەی سەرەكیان لە ئەستەنبوڵ دامەزراند ، لە ساڵی ١٨٣٥یشدا بنكەی ئورمیەیان لە سنوری دەسەڵاتی ئێران دامەزراند(Thomas,1853:220).

بەشێوەكی گشتی كارەكانی ئەم ڕێكخراوەیە تا دەهات لە چوارچیوەی دەوڵەتی عوسمانیدا فراوانتر دەبوو و ژمارەی ئەندامەكانیان لە ناوچەكەدا زیاتری دەكرد بەو ڕادەیەی كە لە ساڵی ١٨٣٦دا ژمارەیان گەیشتە ٤١ مسیۆنەر،هاوكات لە چوارچێوەی فراوانكردنی چالاكییەكانیاندا لە ساڵی ١٨٣٥دا هەریەكە لە وێستگەی ترابزۆن و وێستگەی ئەرزڕۆمیان دامەزراند ولە ١٨٤٩شدا وێستگەی ئەنتابیان كردەوە(Erban,2000: 317؛ Kennedy,2008: 30).

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا و بەتایبەتیش دوای ئەوەی لە 1847 دا فەرمانێكی سوڵتانی دەرچوو ودانی بە پرۆتێستانتەكاندا نا وەك ئاینزایەكی ڕێگاپێدراو لە چواچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا، دواتر لە 1850 شدا بە تەواوی جەختی لە سەر كرایەوە (الاسدی،؟: 24) و دامەزراندنی كڵێسای پرۆتێستانتی لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا لە لایەن سوڵتانەوە ڕێگا پێدراوكرا ئەوەندەی تر كار وچالاكی ئەم ڕێكخراوە لە ناوچەكانی دەوڵەتی عوسمانی و

[1] لە بارەی دامەزراندنی ئەم ڕێكخراوەوە بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:(Umit ,2014:22-25)

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(7).No(2).paper12 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.7. No.2, April.2020

بەتایبەتیش ناوچە کوردییەکان فراوانتر بوو، ئەوەبوو لەساڵی ١٨٥٥ بەدواوە بنکەکانی مەڕاش وئەدەنە و تەرسوس و ئەسکەندەرۆنەش کرانەوە (Goodell,1883: 99)و تادەهات گرنگیدانیان بە ناوچەکانی دەوڵەتی عوسمانی زیاتردەبوو بە رادەیەک ، کە بەپێی خودی سەرچاوە و راپۆرتەکانی رێکخراوەکە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا باسی دەکەن ، نزیکەی یەک لەسەر سێی بودجەی ئەم رێکخراوە بۆ ناوچەکانی دەوڵەتی عوسمانی خەرج دەکرا و بە هەزاران دۆلاریان لە کردنەوەی کۆلیج و نەخۆشخانە و قوتابخانە وبنکەی تەندروستی خەرج دەکرد(Kennedy,2008: 49)،هاوکات ژمارەی مسیۆنەرەکانیش تا دەهات لە زیادبووندا بوون بە جۆرێک کە لەساڵی ١٨٧٥دا ١٣٧مسیۆنەریان لە ناوچەکەدا هەبوو،کەچی لەساڵی ١٨٩٠دا بووبە ١٧٧ و لەساڵی ١٩١٣یشدا گەیشتە ٢٠٩ مسیۆنەر(Erban,2000: 317 317).هەروەها تادەهات سنوری چالاکییەکانیشیان فراوانتردەبوو بەو رادەیەی ، کە لە ساڵی ١٨٨٠دا نزیکەی ٩٧ کڵێسا و٣٣٠ فێرگە لە ژێر چاودێریاندا بوو،بەڵام لە١٩١٣دا بووتە ١٦٣ کڵێسا و٤٥٠ فێرگە و٩ کۆلیج ٩ نەخۆشخانە و١٠ بنکەی تەندروستی(Erban,2000: 317).

دوای فراوانبووی چالاکییەکانیان لە ناوچەکەدا بە شێوەیەکی گشتی بۆ رێکخستنی کارەکانیان بۆردی ئەمریکی وێستگەکانی خۆی لە دەوڵەتی عوسمانی بەسەر سێ ناوەندی سەرەکیدا دابەشکرد بەمجۆرە(Kennedy,2008: 32-35):

١- ناوەندی سەنتەری تورکیا:کە لە ئەستەنبولەوە بۆترابزۆن و دەریای رەش لای رۆژئاوا ولە ئیزمیریشەوە بۆ سیواسی لای رۆژهەڵاتەوە لە خۆ دەگرت.

٢-ناوەندی رۆژئاوا:کەهەرێمەکانی باشوری ئەرمینیاو شارەکانی ئەدەنەو تەرسوس و مێرسین لەلای رۆژئاواوە و ئورفا وئەنتاب وحەلەبی لای رۆژهەڵاتەوە لە خۆدەگرت.

٣-ناوەندی رۆژهەڵات:لە باکورەوە ناوچەکانی ئەرمینیا و ناوچە نەستورییەکان وئاسورییەکانی لە خۆدەگرت ، کە ناوەندەکەی لە ئەرزرۆم بوو لە باکوریش خەربوت لە رۆژئاواش وان وبەتلیس لە رۆژهەڵاتیش ئامەد و ماردینی لە خۆدەگرت.

بە شێوەیەکی گشتی کورد یەکێک بوو لەو گەلانەی کە مسیۆنەرە ئەمریکییەکان هەر لەسەرەتای هاتنیانەوە بۆ ناوچەکە بایەخیان پێداوە و هەوڵیان داوە زانیاریان لەبارەوە کۆبکەنەوە مەبەستیان بووە وێستگە مسیۆنەرییەکانیان لە ناوچە کوردنشینەکان دامەزرێنن(Umit,2014: 27)،هەر بۆیە ئەگەر لە وێستگە مسیۆنەرییە ئەمریکییەکان وردبینەوە ئەوا هەر لەسەرەتاوە لە ناوچە کوردییەکاندا کراونەوە بۆ نمونە لە ئەرزرۆم و لە ناوچەکانی ئورمییە لە

ئێران ئەمە جگە لەوەی کە ناوەندی رۆژهەڵاتی بۆردی ئەمریکی وەک بینیمان تایبەت بوو بە ناوچەکانی کوردستان و هەندێک ناوچەی کوردیش لە چوارچێوەی ناوەندەکانی تردا بوون.

ناوەندی رۆژهەڵات بەلای ئەمریکیەکانەوە سەرەڕای ئەوەی دژوارترین ناوەندی کارکردنیان بووە ئەویش بە هۆی سروشتی شاخاوی و سەختی ناوچەکە و خراپی رێگاوبانەکانی ،کە وەک خۆیان دەڵێن بە هەزاران دۆلاریان تێدا خەرجکردووە لەلایەک و لەلایەکی تریشەوە بە هۆی ئەوەی کە زۆربەی دانیشتوانەکی موسڵمان بوون. بەڵام لە گەڵ ئەوەشدا بە پێی سەرچاوەکانی خۆیان دەردەکەوێت یەکێک بووە لە ناوەندە زۆر گرنگەکان بەلای ئەوانەوە .ئەم ناوەندە لە پێنج وێستگەی سەرەکی پێک دەهات ،بەمجۆرە: یەکەم وێستگەیان ئەرزرۆم بووە لە باکور کە نزیکی دەریای رەش بووە ،لە نزیک سنوری روسیا وچەندین پزیشک و زانا و مسیۆنەری بانگخواز کاریان تێدا کردووە. دووەم وێستگەشی لە وان بووە ،کە لەوپەڕی رۆژهەڵاتی ناوەندەکە بووە، ئەم وێستگەیە بە هۆی نزیکییەوە لە ئەرمەنەکان گرنگترین وێستگە بووە و دواجاریش بووە بە گەورەترین وێستگە،ئەگەرچی کاری سەرەکی لەم وێستگەیەدا بانگخوازی بووە ،بەڵام لە هەمان کاتدا کاری فێرکاری وتەندروستیشی تێدا ئەنجام دراوە، وێستگەی سێیەمیش لە بەتلیس بووە،وەک خۆیان گوتوویانە سەختترین وێستگەی کارکردنیان بووە وناوچەیەکی داخراو بووە .چوارەمین وێستگەش لە خەربوت بووە، کە بۆ یەکەم جار قوتابخانەی فێرکاری لەوێدا کراوەتەوە و دواتریش بووە بە یەکەم کۆلیجی تێکەڵاوی کوڕوکچ لە ناوچەکەدا، ئەم وێستگەیە پێگەی سەرکردایەتی لە ناوچەکەدا هەبووەو کارەکانی زیاتر لە گەڵ گەلی کورددا بووە و نزیکەی ٢٥ کڵێسای هەبووە وئامەد یەکێک بووە لە ناوچە گرنگەکانی سەر بەم وێستگەیە. ویستگەی پێنجەمیش لە ماردین بووە، کە ناوچەیەکی بەرفراونی دەگرتەوە وتیایدا زۆر گرنگی دەدرا بە فێرکاری و خوێندنی دواناوەندی و بەشێوەیەکی گشتی کاری ئەم وێستگەیە بڵاوکردنەوە ولە چاپدان و بانگخوازی و رۆشنبیری وفێرکاری وپزیشکی بوو[2].

لە پاڵ ئەم ناوەندەشدا کە تایبەت بووە بە ناوچە کوردییەکان هاوکات وەک ئاماژەی پێدرا چەند ناوچەیەکی کوردی دەکەوتنە ناوەندەکانی ترەوە وەک ئەنتاب و مەڕاش وئورفە وئەدنە و چەند ناوچەیەکی تریش کە لە جوارچێوەی ناوەندی سەنتەری تورکیادا بوون،کە لەم ناوەندانەدا ، ناوەندی ئەنتاب لە هەموان گرنگتر بووە و لەساڵی ١٨٤٧ەوە کاری تێدا دەستپێکراوە و لە ١٨٧٤ دا یەکەم کۆلیجی بە ناوی (سەنترال کۆلیجی تورکی) لێ دامەزراوە لە دوای ئەویش وێستگەکانی مەڕاش و ئورفا وئەدەنە دەهاتن.

بەشێوەیەکی گشتی ئامانجی ئەم دەزگا مسیۆنەرییە ئەمریکییە بریتی بوو ، لە بڵاوکردنەوەی ئاینزای پرۆتێستانتی لە نێو گەلان و پێکهاتە ئاینییە جیاجیاکانی دەوڵەتی عوسمانیدا ، کار وچالاکییە سەرەکییەکانیشیان لە رێگای لەچاپدان

---

[2] بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی ئەم وێستگانەوە بڕوانە:(Kennedy,2008:27-52 ؛ The One Hundredth…,1910: 118-123)

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(7).No(2).paper12 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.7. No.2, April.2020

وبڵاوكردنەوەی نامیلكە وكتێب و خزمەتگوزاری تەندروستی و رۆشنبیری و لایەنی پەروەردەیی و فێركارییەوە ئەنجام دەدا(الاسدی ،23)، هەر بۆیە لە میانەی كاركردنیان لە ناوچەكانی دەوڵەتی عوسمانیدا بە گشتی وكوردستان بە تایبەتی ،جگە لە چالاكییەكانی تریان هاوكات چەندین فێرگەو ناوەندی پەروەردەییان لە ئاستە جیاجیاكاندا دامەزراندووە كە كاریگەری بەرچاویان بووە لە رەوتی گەشەسەندن و پێشكەوتنی پرۆسەی فێركاری و پەروەردەیی لە دەوڵەتی عوسمانی بە گشتی و كوردستان بە تایبەتی.

دووەم:ناوەندە فێركارییەكانی مسیۆنەریی ئەمریكی لە ناوچەكانی كوردستان

لە راستیدا هەموو ئەو دەزگا مسیۆنەرییانەی لەرۆژئاواوە دەهاتنە ناوچەكانی دەوڵەتی عوسمانی لە پێناو زیاتر بڵاوبوونەوەی بیرو باوەڕەكانیان و برەودان بە كارەكانیان بایەخی زۆریان بە كردنەوەی فێرگە و ناوەندە فێركارییەكان داوە،كە لە م رووەوە یەكەم فێرگەی مسیۆنەری لەلایەن مسیۆنەرە فەرەنسییەكانەوە لە ساڵی ١٥٨٣دا لە دەوڵەتی عوسمانی دامەزراوە(هیاجنة , ملكاوی ,2014: 736)، دواتریش وردە وردە ئەم جۆرە چالاكییەیان تەشەنەی سەندوە تا ئەو كاتەی لە سەرەتای سەدەی نۆزدەوە وەرچەرخانێكی گەورە لەم رووەوە روویدا و فێرگە مسیۆنەرییەكان بە رێژەیەكی بەرچاو زۆربوون ، بە تایبەتیش مسیۆنەرە ئەمریكییەكان كە سەرەڕای ئەوەی ماوەیەكی كەمیش بوو هاتبوونە ناوچەكە ،كەچی زۆر بە خێرایی چالاكییەكانیان لەم رووەوە هەموو وڵاتانی تری تێپەڕاند و توانیان تۆڕێكی زۆر فراوان لەفێرگەی سەرتایی وناوەندی ودواناوەندی و سمینەری تیۆلۆجی و تەنانەت كۆلیجیش لە ناوچەكانی دەوڵەتی عوسمانیدا لە گەورەترین شارەوە تا شارۆچكە و تەنانەت گوندەكانیش دامەزرێنن(Ozutuk and Ozgur,2013: 64).

لە ساڵی ١٨٢٤دا مسیۆنەریی ئەمریكی یەكەم فێرگەی خۆی لە شاری بەیروتدا دامەزراند ، دواتریش لە ساڵی ١٨٣١ لە ئەستەنبولیش فێرگەی كردەوە وهەر لەو ماوەیشدا لە ئەستەنبول فێرگەی كچانیشی دامەزراند(Ozgur and Muhammet,2015: 65)، لەدوای دەركردنی مەرسومی تەنزیمات لەساڵی ١٨٣٩دا و دەستپێكردنی هەوڵە چاكسازیخوازییەكانی دەولەتی عوسمانی بواری زیاتر بۆ دامەزراندنی ئەو فێرگانە لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا رەخسا،هەروەها بە راگەیاندنی چاكسازی لە ساڵی ١٨٥٦دا، بوارەكە فراوانتر بوو.

لە راستیدا هەر لە سەرەتاوە و بە تایبەتیش لە سەدەی نۆزدەدا ودوای زیاتر بوونی رۆڵی ئەمجۆرە ناوەندانە لە دەوڵەتی عوسمانیدا چ لە لایەن گەلانی ناوچەكەوە بە تایبەت ئیسلامەكان وچ لە لایەن دەوڵەتەوە لە بەرامبەر چالاكییە مسیۆنەری وئاینییەكانیان رێگری زۆر لە تەشەنەكردنی ئەمجۆرە ناوەندانە كرا ،لە وێنەی شێواندنی بینای فێرگەكان

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(7).No(2).paper12 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.7. No.2, April.2020

و مەترسی خستنە سەر ژیانی مامۆستاكان ، هاوكات لە ڕێگای بڕیارە فەرمییەكانەوە ، هەوڵدرا ئاستەنگیان بۆ دروست بكرێت لەوانە ئەنجومەنی بەڕێوەبردنی مەعاریفی گشتی(اداره المعارف العامه) ، لە ساڵی ١٨٦٩ دا یاسایەكی بۆ دامەزراندنی ئەمجۆرە فێرگانە دەركرد كە تیایدا دوو مەرجی بۆ دانابوون ئەوانیش یەكەم پێویستە پێش كردنەوەی فێرگەكە مۆڵەتی فەرمی ئیدارەت مەعاریف و والی ناوچەكە وەرگرن ،دووەمیش پێویستە ئەو بابەتانە دەخوێندرێن لە گەڵ كتێبەكاندا بخرێنە بەر دیدی ئیدارەت مەعارف ، بابەتی ناكۆک لە گەڵ سیاسەت وئادابی عوسمانی لە خۆنەگرن ، هەروەها دواتریش لە پەیكەری كاری مەعاریفدا ئەنجومەنێكی تایبەت بە سەرپەرشتی كردنی ئەمجۆرە فێرگەیە دامەزرا بە ناونیشانی (مكاتب غیر مسلمه واجنبیه مفتیشلک)(سالنامات نظارات معارف عمومیه,1317 : 525)بەڵام ئەمانە هەرچەندە بە مەبەستی ئاستەنگ دانان بۆ كردنەوەی ئەوجۆرە فێرگانە بوون ،كەچی سەرەئەنجام بەسودی ئەوان كەوتەوە چونكە فەرمی تری كردن هاوكات لە 1876 دەستورێكی عوسمانی دەرچوو لە بەندی٢٩ دا (هیاجنه ،ملكاوی ،2014: 741) ، بڕیاریدابوو فێرگە تایبەتەكانیش بە هەمانشێوەی فێرگە گشتییەكان تەماشابكرێن و هەر كەسێک یان كۆمەڵە كەسێک وگروپێک جا هاوڵاتی دەوڵەتی عوسمانی بێت یان بیانی ، بتوانێت فێرگە دامەزرێنێت بەو مەرجەی سەر بە وەزارەتی مەعاریفی دەوڵەت بێت وبابەتەكانی لە گەڵ ئەخلاقیاتی گشتیدا گونجاو بن ، بەمەش هەلێكی باش بۆمسیۆنەرە ئەمریكییەكان رەخسا بۆ دامەزراندنی هەرچی زیاتری فێرگەیە لە چوارچێوەی ئەو دەوڵەتەدا ، بە شێوەیەكی گشتی سەرەڕای ئاستەنگەكان بەڵام لە گەڵ ئەوەشدا تادەهات ژمارەی فێرگە و فێرخوازەكانیان لە زیادبووندا بوون ، بە رادەیەک كە لە ساڵی١٨٤٠دا تەنها ٦ فیرگە و٨٤ فێرخوازیان هەبوو و لە ١٨٤٥دا ژمارەكە زیاتری كرد بەو رادەیەی ، كە تەنها لە بەشی ئاسیای دەوڵەتی عوسمانیدا ١٢ فێرگەی ناوەندییان هەبوو(Gokce,2010: 46-48؛ Muhammet and Ozgur,2015: 65)،دواتریش لە ١٨٧٠دا ژمارەی ناوەندەكانیان بووبە٢٣٣ فێرگە و٥٨٨٠ فێرخواز، لە سالی ١٩٠٦یشدا ئەم ژمارەیە هەڵكشا و گەیشتە نزیكەی ٤٠٦ فێرگە و٢٣٤٧٤ فێرخواز و لە كۆتایی حوكمی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمیشدا گەیشتە ٤٣٠[3] فیرگە و ٢٣٤٤٧ فێرخواز (Muhammet and Ozgur,2015:65 ؛Kentli,2009:75).

سەرەڕای ئەو فێرگانە كە لە بەرابیەوە تا دواناوەندی و چەندین فیرگەی ئایینی وپێشەییان لە خۆدەگرت هاوكات لە ساڵی ١٨٥٣دا مسیۆنەری ئەمریكی كۆلیجی فوراتی لە خەرپوت كردەوە و لە ساڵی ١٨٦٣شدا كۆلیجی رۆبێرتی لە ئەستەنبول كردەوە دوای ئەوەش كۆلیجی تالاسی ئەمریكی لە تالاس لە قەیسەری لە ساڵی ١٨٧١ دامەزراند و لە ساڵی ١٨٧٤ یشدا سینترال كۆلیجی توركی لە ئەنتاب دامەزراند، ئەمانەو جگە لەوەی ، كە لە ساڵی ١٨٧٦ دا ئوسكودار ئەكادیمیای ئەمریكی بۆ كچان لە ئەستەمبول كردەوە و لە ساڵی ١٨٧٨ شدا ئەنستیتوی كۆلیگیەتی

[3] ئەم ڕێژەیە لە نێو سەرچاوەكاندا جیاوزە كە لە هەندێكیاند تا ٤٦٠ دەڕوات ئەمەش بە هۆی نەبوونی ئاماری فەرمییەوەیە، بەڵام ئەوەی بۆ ئێمە گرنگە ئەوەیە كە ڕێژە كە چۆن زیادی كردووە

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(7).No(2).paper12 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.7. No.2, April.2020

ئەمریکی لە ئیزمیر کردەوە هەروەها کۆلیجی ئەدەنەی ئەمریکی بۆ کچان لە ساڵی ١٨٨٠دا کردەوە ،دواتریش لەساڵی ١٨٨٦ دا لە ئەماسیا کۆلیجی ئەناتۆلیای دامەزراند ،دوای ئەوەش لە تەرسوس، لە ساڵی ١٨٨٨دا کۆلیجی سانت پۆلی دامەزراند لە ١٨٩١ یشدا ئەنتەرناشناڵ کۆلیجی لە ئیزمیر دامەزراند(Akalin,2015: 9).

بەمجۆرەش دەردەکەوێت ،کە بە شیوەیەکی گشتی مسیۆنەرە ئەمریکییەکان گرنگییان داوە بە کردنەوی ناوەندە فێرکارییەکان لە چوارچیوەی دەوڵەتی عوسمانیدا کە ئەمیش زیاتر بە مەبەسی بڵاوکردنەوەی ئاینزای پرۆتێستانتی بووە لە نێو گەل و ئاینزا جیاجیاکانی ئەو ناوجانەدا .

لە ڕاستیدا ئەگەرچی چالاکی مسیۆنەرە ئەمریکییەکان بەشی هەرە زۆری ناوچەکانی دەوڵەتی عوسمانی گرتبووەوە، بەڵام لە گەڵ ئەوەشدا ئەوان زیاتربایەخیان بە گەلانی نا موسڵمان دەدا ،وەکو جولەکە وئاینزا مەسیحییەکانی تر،تایبەت دوای ئەوەی لەناوگەلانی ئیسلام زۆر سەرکەوتو نەبوون (عیسی ،2005: 98 ، هاشم ,2006: 147–148) ، ئەوان زیاتر گرنگیان بە مەسیحییەکان دەدا لەنێوئەوانیش ئەرمەنەکان زۆر زیاتر ، چونکە ئەرمەنەکان لە هەمو ئاین وئاینزاکانی تری ناوچەکە زیاتر لەوانەوە نزیک بوون و کەوتبوونە ژێر کاریگەرییانەوە ،هەر بۆیە بایەخی زۆریان بە دامەزراندنی ناوەندە فێرکاری وفێرگەکان دەدا لەو ناوچانەدا کە دانیشتوانی مەسیحی وئەرمەنی لێبوون. بەو پێیەی کە لە ناوچەکانی کوردستانیش ڕێژەیەکی بەرچاو لە ئەرمەن و مەسیحی دەژیان لەو کاتەدا، بۆیە وەک چۆن وەک پێشتر باسکرا مسیۆنەرە ئەمریکییەکان هەر لەسەرەتای کارەکانیانەوە بایەخیان بە ناوچەکانی کوردستان داوە لە ڕووی بانگخوازییەوە ئەوهاش لە بواری دامەزراندنی فێرگەوە گرنگیان پێداوە و لەم ڕووەشەوە بە دەیان ناوەندی فێرکارییان لە ئاستە جیاجیاکاندا لە ناوچەکانی کوردستان دامەزراندووە.

هەر لە ساڵی ١٨٤١ هوە (ئەساهیل گرانت) مسیۆنەری ئەمریکی کۆمەڵگایەکی فێرکاری لە سەر تەپۆلکەیەکی نزیک ناوچەی هەکاری دامەزراند ،کە لە فێرگەیەک وبەشە ناوخۆییەک بۆ مانەوەی فێرخوازی ناوچە دوورەکان پێکدەهات(غنيمة, 1998 :110).

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە لە شاری موسڵ دوو فێرگە لە لایەن مسیۆنەرە ئەمریکییەکانەوە کرانەوە ، کە یەکێکیان کوڕان بوو ئەوەی تریان کچان. لە کوڕانەکەدا ٦ فێرخاواز هەبوو و لە کچانەکەشدا ١٥ فێرخواز کە فێری خوێندنەوەو نووسین و درومان دەکران و زیاتریش جەخت لە سەر زمانی ئینگلیزی دەکرایەوە و لە ماردینەوە پشتگیری دەکرا لە ڕووی کەرەستە ومامۆستاوە [4](عباس,٢٠١٠: ٧٩).هەرلە پەنجاکانی سەدەی نۆزدەدا لە شاری خەرپوت ئەمریکییەکان چەند فێرگەیەکی سەرەتایی کوڕان وکچانیان کردەوە ،کە تا ساڵی١٨٧٦ ژمارەیان گەیشتە پێنج

[4] بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی موسڵەوە بڕوانە(اسماعيل ،2009: 62-65)

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(7).No(2).paper12 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.7. No.2, April.2020

فێرگە،دواتریش بۆ رەخساندنی هەلی خوێندنی بالآتر بۆ ئەو فێرخوازانەی لەو فێرگانە دەردەچوون ، لەسەر دارو پەردووی تیۆلۆجیکەڵ سیمینەری ئەو شارە کۆلیجی فوراتیان دامەزراند، (Dennis,1893: 120) .ئەم کۆلێجە ستافێکی وانەوتنەوەی بە هێزی تێدابوو کە نزیکەی ٥٠ کەس دەبوون لە نێر ومێ و بە هەموو بەشە جیاجیاکانیشیەوە نزیکەی ٨٠٠ خوێندکاری کوڕ وکچ تیایدا دەیانخوێند، کە ٢٠٢ یان لە پلەی کۆلیج و١٢٨یان لە ئاستی ئامادەیی و ٤٨٥یش لە سەرەتایی بوون، ئەمە جگە لەوەی تیۆلۆجیکەل سمینەریکیش لە خەرپوت هەبوو، هەروەها ناوەندێکی پیشەگەریشی لێبوو، کە چەند بەشێکی لە خۆ دەگرت بۆ کچان و کوڕان (The One Hundredth…,1910: 122).

جگە لەو ناوچانە هاوکات لە شەستەکانی سەدەی نۆزدەدا مسیۆنەرە ئەمریکییەکان چەند ناوەندێکی فێرکاری وخزمەتگوزارییان لە شاری ماردینیش کردەوە ، لەوانەش چەند فێرگەیەکی سەرەتاییان بۆ هەردوو رەگەز کردەوە، دواتریش دووفێرگەی دوا ناوەندیان بۆ هەردوو رەگەز کردەوە ئەمە جگە لەوەی تیۆلۆجیکەل سمینەریکیش لە ماردین هەبوو کە تیایداچەند گەنجێک بۆ تاقیکردنەوەی وەزاری خۆیان ئامادە دەکرد وکۆرسی خوێندنەکەیان ٣ تێرمی ٨ مانگی بوو(The One Hundredth…,1910: 123).

لە شاری وانیشدا ئەمریکییەکان چالاکی بەرچاویان لە بواری فێرکاریداهەبوو بە تایبەتیش لە نێو ئەرمەنەکاندا ، لەم رووەشەوە دوو فێرگەی ئامادەیی کچان و کوڕانیان دامەزراند[5] هەروەها ناوەندێکی پیشەگەریشیان دامەزراند ، کە هەماهەنگی لە گەڵ خانەی بێسەرپەرشتاندا هەبوو (The One Hundredth…,1910: 123).

لە شاری مەڕاشیش مسیۆنەری ئەمریکی تیۆلۆجیکەل سیمینەری مسیۆنەری و کۆلیجی کچانی مسیۆنەری هەروەها کۆلیجێکی ئەکادیمی کوڕانی بە هێزیشیان دامەزراند ، کە بەپێی سەرچاوەکان تیۆلۆجیکەل سمینەری مەڕاش لە سەرجەم سمینەرییەکانی تورکیا دەرچووی کۆلیجی زیاتری هەبووە و بواری فراوانی خزمەتکردنیشی هەبووە،هەروەها لە ساڵنامەدا هاتووە کە دوو فێرگەی ئەمریکی لێ بووە ،کە بەڕێوەبەرەکانیان ناویان (میس بیلکلی)و(سیمۆن کوپەلیان) بووە (سالنامات نظارات معارف عمومیە,1317 : 1132) ، ئەمانەو سەرەڕای ئەو فێرگانەی کە لە هادیج وئەدەنە وئورفە کرابوونەوە لە گەڵ ژمارەیەکی زۆر فێرگە لە گوندەکاندا کە زیاتر لە ٧٠٠٠ خوێندکاریان هەبوو (The One Hundredth…,1910: 114-115).

---

5 لە ساڵنامەی مەعاریفی ساڵی (1317) شدا باسی ئەوە کراوە کە دوو مەکتەبی ئەمریکی لە وان بوون ، مۆڵەتەکەیان بە ناوی دکتۆر ربیۆس موە بووە (سالنامات نظارات معارف عمومیە,1317 : 1427)

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(7).No(2).paper12 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.7. No.2, April.2020

لە ئەنتابیش کۆلیجی گشتی تورکیا بۆ کوڕان کرابووەوە ، کە ٧١ خوێندکاری پلەی کۆلیج و٨٦ لە ئاستی ئامادەیی تێدا هەبوو، هەروەها ئەکادیمیای ئەنتاب بۆ کچانیش دامەزرابوو کە زیاتر لە ١٠٠ خوێندکاری هەبوو و بەپێی سەرچاوەکان چەند موسڵمانێکیشی تێدا بووە(The One Hundredth…,1910: 116).

لە لایەکی ترێشەوە مسیۆنەری ئەمریکی ناوەندێکی پیشەیی لە ئۆرفا کردبووەوە و توانیبووی هەلی کار بۆ ٢٣٣٦ ژن و منداڵ برەخسێنێت ، کە زۆربەیان لە دروستکردنی دەسەسڕبوون هەروەها بەشی پیشەسازیشی منداڵەکانی رادەهێنا و کارامەکانی بۆ پێڵاو دروستکردن وبەرگدروو و بازرگانی وئاسنگەری و بیناسازی دەناردن هاوکات پەیوەندی لە نێوان کێڵگەکان و خانەی بێسەرپەرشتان دروستکردبوو(The One Hundredth…,1910: 116).

جگە لەو ناوچانە لە ئەرزرۆمیش فیرگەیەکی کوڕانیان دامەزراند[6]، کە نزیکەی ٦٢ فێرخوازی هەبوو و ١٢یان لە ناوەندی بوون و فێرگەیەکی کچانیشیان کردبووەوە کە بە هەموو بەشەکانی ١٢٣ فێرخوازی هەبوو، ئەوانیش ١٧ یان لە دواناوەندی و١٥یان لە ناوەندی و٤١ یان لە سەرەتایی و ٥٠یان لە باخچەی منداڵان بوون.

لە بەتلیسیش دواناوەندییەکی کوڕانیان دامەزراند ،کە ٣٦ فێرخوازی هەبوو و هەندێکیان لەخانەی بێسەرپەرشتانەوە هاتبوون ،هاوکات فێرگەیەکی کچانیشی لێبوو کە نزیکەی ٤٨ فێرخوازی هەبوو(The One Hundredth…,1910:123) .

بە پێی گوتەی مسیۆنەرەکان بێت لەساڵی ١٨٧٦دا تەنها لە ناوەندی مسیۆنەری رۆژهەڵاتدا نزیکەی ٨٦ مامۆستا و٦٤ هاریکار هەبوون (Umit ,2014: 30)

جگە لەم ناوەندە فێرکارییە بەراییانە هاوکات لە ساڵی ١٨٧٤دا(سینترال کۆلیجی تورکی) لەلایەن مسیۆنەرە ئەمریکییەکانەوە لە شاری ئەنتاب دامەزرا وەک ناوەندێکی باڵای پێگەیاندنی کادری فێرکاری و ئامادەکردنی بۆ خوێندنی وەزاری و پیشەیی کە لە ماوەیەکی کورتدا بوو بە یەکێک لە ناوەندە زۆر دیارەکانی ناوچەی ئەنادۆڵ(Kennedy,2008: 32) .

راستییەکەی هەر لە سەرەتای دەرکەوتنی فێرگە ئەمریکییەکانەوە دوو جۆر فێرگە هەبوون کە جۆرێکیان تەواو ئاینی بوو ، پێی دەگوترا سمینەری سکول ،ئەم جۆرە بۆ ئەو کەسانە بوو کە لە سەرو تەمەنی هەرزەکارییەوە بوون لە هەردوو رەگەز ، زیاتریش بە مەبەستی پێگەیاندنی فێرخواز بوو بۆ کاری مسیۆنەری لە نێو گەلەکەی خۆیدا یان بۆ ئەوەی ببێتە قەشە وسەر بەوان بێت، یانیش وەک فەرمانبەر لەو فێرگانەدا کار بکات کە دەیانکردەوە،جۆری دووەمیش لەو فێرگانە، فری سکول یان کۆمۆن سکول بوو ،کە زیاتر لە گوندەکاندا دەکرایەوە و بۆ ئەو کەسانە بوو

[6] لە ساڵنامە مەعاریفی باسی بوونی مەکتەبێك كراوە لە ئەرزەڕۆم كە سەر بە حكومەتی ئەمریكی بووە (سالنامات نظارات معارف عموميه,1317 : 910).

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(7).No(2).paper12 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.7. No.2, April.2020

کە لە خوار تەمەنی هەرزەکارییەوە بوون بۆ هەردوو ڕەگەز ، زیاتر ئامانج لەم فێرگانەدا ئامادەکرنی مسیۆنەری سکیۆلار ومامۆستا بوو بۆ ئەو فێرگانەی دەیانکردنەوە(عباس ,٢٠١٠: ٧٨-٧٩)

سەبارەت بەو بابەتانەی لەو فێرگانەدا دەخوێندران بە شیوەیەکی گشتی بۆ نێر ومێ بریتی بوون لە کتێبی پیرۆز ، مێژووی کڵێسا ، جوگرافیای کتێبی پیرۆز ، تیۆلۆجیای مەسیحی ،مێژوو و جوگرافیا ،فەلسەفەو فەلسەفەی سروشت، کە زیاتر بابەتەکان مرۆیی بوون بەڵام لە هەندی ناوەندیش ماتماتیک و فەلەکناسی و کیمیاش دەخوێندران ,لە هەندێ ناوەندیش وەرزش وتەندروستی و درومان و کاری ناومال دەخوێندران (هاشم،2006: 153-154، الامیر ،2005: 8)هەروەها بایەخ بە زمانی عیبری و سریانی دەدرا وزمانی ئەرمەنی و تورکیش لە پاڵ زمانی ئینگلیزی بە کار دەهات لە پرۆسەی خوێندندا، کە زمانی ئینگلیزی زمانی باوی خوێندن بوو(Dennis,1893:59 , عیسی ,2005: 131).

ئینجیل بابەتی سەرەکی بوو لە فێرگە سەرەتاییەکاندا و هەموو ڕۆژێکی خوێندن بە خوێندنەوەی چەند بڕگەیەک لە ئینجیل لە لایەن خوێندکارانەوە دەستی پێدەکرد و دواتریش دەربارەی ئەو بڕگانەی دەخوێندرانەوە پرسیاریان لێدەکرا، ماوەی خوێندنیش لە ڕۆژێکدا شەش کاتژمێر بوو (Dennis,1903:115).

ساڵی خوێندن لەو فێرگانەدا لە ناوەڕاستی پایزەوە دەستی پێدەکرد ، بەر لەوە بە چەند ڕۆژێک ستافی مامۆستایان کۆ دەبوونەوە بۆ ئەوەی ڕێنماییە نوێیەکان وەربگرن لە پێناو باشترکردنی پرۆسەی خوێندندا(Moritz,1856:56)

دەربارەی تاقیکردنەوەش، لەو فێرگانەدا چەند جۆرێک تاقیکردنەوە ئەنجام دەدران لەوانەش تاقیکردنەوەی ڕۆژانە لەو بابەتانەی ڕۆژی پێشوتر دەیان خوێند وتاقیکردنەوەی مانگانە لە بابەتەکان و هەروەها تاقیکردنەوەی کۆتایی ساڵ(عباس ، ٢٠١٠: ٨٥-٨٦)

زۆر جار مسیۆنەرەکان فێرخوازە سەرکەوتوەکانی ناوچەکانی کوردستانیان دەنارده ناوچەکانی تری دەوڵەتی عوسمانی بۆ درێژەپێدانی خوێندنی باڵاتر(عباس،٢٠١٠: ٨٢).

لە زۆربەی ئەم فێرگانە خوێندکار کە دەچونە چوارچێوەی فێرگەکەوە تا تەواو بوون بۆیان نەبو دەربچن وچاویان بە کەسانی دەرەوە بکەوێت تەنها لە ڕێی مۆڵەتی مامۆستای بەرپرسیارەوە نەبوایە ،خوێندن بە دەنگی بەرز ڕێپێدراو نەبووهەروەها خواردن لە ناو پۆلەکاندا قەدەغە بوو، دەبوو پێڵاوەکان داکەنن ولە شوێنی تایبەت دایبنێن (هاشم،2006: 153-154) .

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(7).No(2).paper12 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.7. No.2, April.2020

ئەو فێرگانە لە سەرەتادا زیاتر لە لایەن نێردە مسیۆنەری وڵاتەکانیانەوە بەڕێوەدەچون و مامۆستاکان لەو وڵاتانەوە دەهاتن وزۆربەیان پیشەیان مامۆستایی نەبوو ، بەڵکو تیایان دابوو پیاوی ئاینی و رووەکناس و پزیشک و ئابوریناس بوون،بۆیە لە رووی پەروەردەییەوە تا رادەیەک کەموکوڕییان هەبوو ،بەڵام لە ساڵی ١٨٦٩دا مەجلیس مەعاریفی عمومی بڕیاری دا ئەو فێرگانە بکەونە ژێر چاودێری وەزارەتی فێرکاری دەوڵەتی عوسمانی ولە ١٨٩١یشەوە ناچاری کردن کە ئەو مامۆستایانەی لەو فێرگانەدا وانە دەڵێنەوە پێویستە دبلۆمیان هەبێت و تاقیکردنەوەی وەزارەت ئەنجام بدەن و تەواوی بابەت وسیستەمی خوێندن لەو ناوەندانەدا لە ژێر چاودێری ئەواندا بێت (Gokce,2010: 48-49).

بۆ زیاتر رێکخستنی پرۆسەی خوێندن لە فێرگەکانیان مسیۆنەرەکان بە بەردەوامی هەر دوو هەفتە چارێک سەردانی ئەو فێرگانەیان دەکرد ،بۆ چاودێری کردنی پرۆسەی خوێندن وچارەسەرکردنی کێشەکان و کوێگرتن لە بنەماڵەی فێرخوازان و مامۆستایان لەلایەکی تریشەوە سەردانی ئەو ناوچە و گوندانەیان دەکرد کە فێرگەیان تێدا نەبوو، لەوێش بانگەشەیان بۆ کردنەوەی فێرگە دەکرد لەو ناوچەیە(عباس،٢٠١٠: ٨٥).

مسیۆنەرەکان موچەی مانگانەیان بۆ مامۆستاکان دەبڕییەوە چونکە مامۆستایان زۆر جار تەواو خۆیان بۆ بواری فێرکاری تەرخان دەکرد، هەروەها کرێیان بەو خانوانە دەدا کە دەیانکردن بە فێرگە و پارەیەکی زۆریشیان لە کڕینی پێداویستییەکانی خوێندن و لە چاپدانی کتێبی قوتابخانەکان خەرج دەکرد هەروەها پارەیان دەدا بەو منداڵانەی کە دۆخی داراییان باش نەبوو و جل وبەرگیان بۆ دەکڕین(عباس، ٢٠١٠: ٨٥).

بەمجۆرەش دەردەکەوێت کە ناوچەکانی کوردستانیش وەک هەموو ناوچەکانی تری دەوڵەتی عوسمانی و بگرە لە هەندێک شوێن زیاتریش لە رووی چالاکییە پەروەردەیی و فێرکارییەکانەوە لە لایەن مسیۆنەرە ئەمریکییەکانەوە بایەخی پێدراوە و لەم رووەشە لە چەندین ناوچەی کوردستاندا فیرگەو و ناوەندی فێرکارییان کردۆتەوە لە سەرجەم ئاستەکاندا.

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(7).No(2).paper12 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.7. No.2, April.2020

سێیەم: كاریگەری فێرگە ئەمریكییەكان لە سەر ڕەوشی خوێندن لە كوردستان

كردنەوەی ئەو فێرگە بیانیانە بە تایبەتیش ئەمریكییەكان بەو ڕێژە زۆرە لە ناوچەكانی دەوڵەتی عوسمانی بە گشتی ولە كوردستان بە تایبەتی ،جگە لەو كاریگەرییە ی كە لە ڕوویی موژدە بەخشی و بڵاوكردنەوەی بیر و بڕوا ئاینییەكانیانەوە هەیبوو ،هاوكات كاریگەرییەكی زۆریشیان بوو لە سەر سیستەمی پەروەردەیی و دۆخی خوێندن و فێركاری ناوچەكە ،كە لەم ڕووەوە بە لای هەندێك لە سەرقاڵانی ئەم بوارەوە ڕۆڵی ئەو فێرگانە وەك قۆناغێكی گرنگی پێشكەوتنی سیستەمی پەرەوردەی لە ناوچەكە و پەڕینەوەی لە قۆناغی كلاسیكی ئاینییەوە بۆ قۆناغی مۆدێرن هەژماردەكرێت و پێانوایە ،كە كردنەوەی ئەم فێرگانە جگە لەو ڕۆڵەی لە بواری بڵابوونەوەی خوێندەواری لە ناوچەكەدا بینیویەتی هاوكات ڕۆڵیشی بووە لە بە سیستەمكردنی بواری پەروەرد ،لە دەوڵەتی عوسمانیدا(Kentli,2009:75)هاوكات هەندێكیان پێیان وایە ،كە سەرەڕای چەند لایەنێكی نەرێنی ئەو قوتابخانانە بەڵام ڕۆڵیان هەبوو لە تەكاندان بە پرۆسەی فێركاری ناوچەكە و پەیوەندی بە ڕۆژئاواوە(احمد ،1982: 42) .

بە شێوەیەكی گشتی ئەگەر بڕوانینە ئەو دۆخەی كە لە بەرەنجامی كردنەوەی ئەم فێرگانەدا لە ناوچەكەدا هاتە ئاراوە هەر لەو هانگاوە نوێ و كاریگەریانەی خۆیانەوە كە لە بواری فێركارییەوە لە ناوچەكەدا گرتیانەبەر تا دەگاتە ئەو پەرچە كردار و هەنگاوانەی كە دەولەتی عوسمانی لە بەرامبەر فراون بوونی ئەو فیرگاندا گرتییەبەر ،ئەوا بە ڕوونی دەردەكەوێت ،كە یەكێك لە كاریگەرییەكانی دامەزراندنی فێرگە بیانییەكان بە گشتی و ئەمریكییەكان بە تایبەتی لە بەر ئەوەی ڕێژەیان زۆر بوو بەرەو مۆدێرن بردن وبە سیكۆلار كردنی سیستەم و دامەزراوە پەروەردەییەكانی دەوڵەتی عوسمانی بوو، چونكە وەك لە سەرچاوەكاندا هاتووە سیستەمی خوێندن وشێوازی بەڕێوەبردنی تا سەرەتای سەدەی نۆزدەش لە دەوڵەتی عوسمانیدا لە سەر ئەو بنەما كلاسیكی وترادسیۆنییە بوو، كە لە سیستەمی خوێندنی سەلجوقییەكانەوە مابووەوە و فێرگە ترادسیۆنییەكان و مەدرەسەكان ناوەندی سەرەكی خوێندن بوون ، لەو سیستەمەدا دەوڵەت ئەم بوارەی وەك خزمەتگوزاری گشتی نەدەبینی و بەلای دەوڵەتەوە تەنها فێركردنی سەربازو فەرمانبەرەكانی بواری بەڕێوەبردن و پیاوانی ئاینی پێویست بوون و بە ئەركی خۆی دەزانی ،هەروەها تا ئەو كاتەش بواری پەروەردە لە ژێر چاودێری و كۆنترۆڵی عولەمادا بوون و پیاوەی گەورەی ئاینی وڵات كە شێخولئیسلام بوو بەرپرسی ئەم بوارە بوو نەك دەوڵەت و لایەنی دونیایی ،هاوكات خەرجی لایەنی پەروەردە وخوێندن زیاتر لەسەر ئەو وەقفانە بوو كە لە ڕێگای بەخشین و خێری هاوڵاتیانەوە دەست دەكەوتن، نەك لە لەسەر بودجەی دەوڵەت(Karabekmez,2012:9؛ Gokce,2010: 42) ،بەڵام دوای ئەوەی فێرگە بیانییەكان و بە تایبەتیش ئەمریكییەكان بەشێوەیەكی بەرچاو پەرەیان سەند ولە هەندێ ناوچە بواری پەروەردەو خوێندن كەوتە ژێر كۆنرۆڵی ئەوانەوە ،ئیدی وردە وردە بوونە مایەی مەترسی بۆ ئەو سیستەمە پەروەردەییە كۆنەی دەوڵەتی عوسمانی ، كە نەی

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(7).No(2).paper12 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.7. No.2, April.2020

دەتوانی كێبڕكێی ئەو سیستەمە نوێیەی ئەوان بكات ، لە لایەكی تریشەوە بە هۆی ئەم فێرگە مسیۆنەرییانەوە ڕێژەی خوێندەوار بەشێوەیەكی بەر فراون لەنێو نا ئیسلامەكاندا بلاو بووەوە ،هاوكات بەهۆی نەبوون یان كەمی فێرگە ئیسلامییەكانیشەوە نەخوێندەواری لە نێو ئیسلامەكاندا هەر بەردەوام بوو و فێرگە ئیسلامییەكان وجۆنیەتی بەڕێوەبردنیشیان لە ئاستێكی زۆر خراپدا بوون، ئەمانە هەمووی لە پاڵ چەند هۆكارێكی تردا بە تایبەتی دەركەوتنی بیرۆكەی چاكسازی وهەنگاونان بەرەو سیستەمی رۆژئاوایی لە لای چەند دەسەڵاتدار وسوڵتانیكی عوسمانی وایان لە دەوڵەتی عوسمانی كرد بیر لەوە بكاتەوە چاكسازی لەم بوارەدا ئەنجام بدات ولەم رووەشەوە زنجیرەیەک هەنگاوی بنێت ، ئەوە بوو لە ساڵی ١٨٣٨ دا بەڕیوەبەرایەتی فێرگە داوناوەندییەكان(مەكتەبی روشدییە نەزارەت)یان دامەزراند بۆ بەڕێوەبردنی فێرگە بەراییەكان ،كە سەر بە وەزارەتی ئەوقاف بوو ، راستییەكەی ئەمە هەرچەند هەنگاوێكی گرنگ بوو، بەڵام لە بەرئەوەی هەر لە ژێر سایەی وەزارەتێكی ئانیدا بوو نەبووە مایەی هەنگاوی بەرەو بە مەدەنی كردنی ئەم بوارە ،بەڵام دواتر لە ساڵی ١٨٤٦دا (مەجلیس مەعاریفی عمومی) یان دامەزراند كە دەكرێت بە هەنگاوی یەكەمی مۆدیرنكردنی سیستەمی پەروەردە لەو وڵاتە ئەژماربكرێت لە بەر ئەوەی سەر بە دەزگای ئاینی وڵات نەبوو بەڵكو ئەندامەكانی لە لایەن كۆشكەوە دیاریدەكران ،كە دواتریش بووە بنەمای دەركەوتنی وەزارەتی مەعاریف لە دواتردا، هەر لێرەشەوە دەستیان كرد بە دامەزراندی كۆلیج و ناوەندی بالاتر بۆ پێگەیاندنی كادری پەروەدەیی پێشكەوتو،لە دواتریش(مەكتەبی روشدییە نەزارەت) لە ساڵی ١٨٤٩دا هەڵوەشایەوە(Karabekmez,2012: 8).

لەلایەكی تریشەوە هەر لە بەرامبەر ئەو فروانبوونەی فێرگە بیانی و نا ئیسلامیاندا دەوڵەت هەوڵیدا پشتیوانی زیاتری رێكخستنی فێركاری و پەروەردەی گشتی وڵات بكات،لەم رووەشەوە حكومەت فێرگەی نوێی كردەوە بۆ راهێنانی كادری پەروەردەیی پێشكەوتوتر ،ئەوە بوو (مەجلیس معاریفی عمومی)فێرگەی مولكییەی شاهانەی(مەكتەب مولكیە شاهانە) كردەوە ، هەروەها دار المعلمین ودار المعلمات و مەكتەب طوبیە مەلەكی شاهانە وعەشیرەت مەكتەبی وصنائع نفیسە و صنائع مەكتەبی كرانەوە (سالنامات نظارات معارف عمومیە,1317 : 712 –546، Karabekmez,2012: 8). هاوكات هەر بۆ زیاتر كۆنترۆڵكردنی لایەنی پەروەردەیی و رێكخستنی ، سەرجەم لایەنەكانی پرۆسەكە رێكخرانەوە و چەند بەڕیوەبەرایەتی و ئەنجومەنێك بۆ ئەم مەبەستە دامەزران كە لە ساڵنامەدا بە(دوائر ملحقە مركزیە)ناویان هاتووە وەكو مكاتب عالیە و خسوسی مفتیشی ، مبایعات قۆمسیۆنی ، مامورین متفرقە ،ئەنجومەنی تفتیش ومعاینە قلمی ومكاتب غیر مسلمە واجنبیە مفتیشلک و اوراق اوطسی و چەندینی تر (سالنامات نظارات معارف عمومیە,1317 : 524–518) هەروەها ستافی بەڕێوەبردن و وانە وتنەوەی سەرجەم ناوەندە فێركاریەكان رێكخران ، هاوكات بەشی پرۆگرام دانەرا وپرۆگرامەكانی خوێندنی ساڵانەی سەرجەم قۆناغەكان بە كاتژمێر وهەفتە و مانگ وساڵ دانران هەروەها تەواوی ئەو بابەتانە دەستنیشانكران كە لە هەر قۆناغێكدا دەخوێندران بە تەواوی وردەكارییەكانەوە (سالنامات نظارات معارف عمومیە,1317 : 512– 374)ئەمانە وجگە

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(7).No(2).paper12 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.7. No.2, April.2020

لەوەی کە ڕێنمایی دانران بۆ سەرجەم لایەنەکانی ئەرکی بەڕێوەبەر و مامۆستا وفەرمانبەران و خوێنکار ، هەروەها بۆ تاقیکردنەوە و مافی خوێنکارو وەرگرتنی خوێندکار و چەندین لایەنی تر، هەروەها دیاریکردنی بودجەی تایبەت بۆ بواری پەروەردەیی وموچەی مامۆستا وفەرمانبەرانی ئەم بوارە دیایکرا (سالنامات نظارات معارف عموميه,1317 : 374 -320)

بەدیوێکی تریشدا مەجلیس معاریفی عمومی بۆ زیاتر پتەوکردنی دەسەڵاتەکانی وزیاتر ئاگاداربوون لە ڕەوشی پەروەردەیی وڵات و زیاتر کۆنترۆڵکردنی فێرگە بیانییەکان، بە تایبەتیش فێرگە ئەمریکییەکان (مەجلیس مەعاریفی محلی) دامەزراند لە بەشی هەرە زۆری هەرێمەکانی وڵاتدا.

بە گشتی کۆی ئەو هەنگاوانەی حکۆمەت بەرامبەر بەو فێرگانە هەڵیهێنا کە زۆرینەیان ئەمریکی بوون وهاوکات هەموو ئەو کارنەی لە بواری باشترکردنی سیستەمی پەروەدەیی لە وڵات حکومەت ئەنجامی دان ، ڕاستەوخۆ وناڕاستەوخۆ کاریگەریان لەسەر دۆخی پەروەردەیی و فێرکاری ناوچەکانی کوردستان دادەنا وەک بەشێک لە سیستەمی پەروەردەیی لەو ئیمپراتۆریایە .

ئەمانەو جگە لەوەی ،کە وەک پێشتر باسکرا ئەمریکییەکان بایەخێکی زۆریان بە ناوچەکانی کوردستان دەدا و ژمارەیەکی زۆر لە فێرگە وناوەندی فێرکاریان لەو ناوچانە دامەزراندبوو ،هەر بۆیە سە ڕەڕای ئەوەی کە ئەرکێکی زۆری دەخستە سەر دەوڵەت ، کەچی لەسالی ١٨٨٢دا مەجلیس معاریفی عمومی گشتاندنێکی راگەیاند دەبارەی کردنەوەی مەجلیس مەعاریفی محلی لە وان ،سیواس، دیاربکر مامەرتالەزیز و ئەرزڕۆم، واتا لە ناوچەکانی کوردستان ،کە هۆکاری سەرەکی ئەم هەنگاوەش ئەوە بوو، لە بەر ئەوەی پێشووتر دەوڵەتی عوسمانی لە رووی پەرەوردەییەوە بە تەواوی ئەم ناوچەیەی پشتگوێخستبوو، بۆیە لە هەموو ناوچەکانی تری دەوڵەتی عوسمانی دواکەوتوتربوو لەم ڕووەوە، کە ئەمەش وای کردبوو لەو ناوچانەدا پەروەردە بەتەواوی کەوتبووە ژێر دەستی دەزگا فێرکارییە بیانییەکانەوەو بە تایبەتیش ئەمریکییەکان ، بۆیە حکومەت هەولیدا لە ڕێگای کردنەوەی ئەو ئەنجومەنانەوە پەروەردەی ئەو ناوچانە کۆنترۆڵ بکات،لەم ڕووەشەوە لە ساڵنامەی مەعاریفی ساڵی 1317 ئاماژە بە مەعاریف ئیدارسی هەریەک لە ویلایەتەکانی وان و موسڵ و مامورلتازیز وئامەد وبەتلیس و ئەرزەڕۆم ، کراوە (سالنامات نظارات معارف عموميه,1317 : 1423، 1402، 1368 ، 1194 ، 1048 ،900)هەرلەم پێناوەشدا مەجلیس مەعاریفی عمومی لە سالی ١٨٩٦ دا بڕیاریاندا ئەو فێرگە ئەمریکییانە بە تەواوی بخەنە ژێر کۆنترۆڵی ئەو ئەنجومەنە خۆجەییانەوە بەوبیانوەی زیانیان بە خەڵکی ئیسلام گەیاندووە(Karabekmez,2012: 18-19)

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(7).No(2).paper12 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.7. No.2, April.2020

له لایەكی تریشەوە زۆری ئەو فێرگانەو چالاكیان و پێشكەوتوویيان و سەرنج ڕاكێشیان له رووی بابەت وباڵەخانە وكەرەستە وتاقیگەكانیانەوە هەروەها ئەو خەرجییە زۆرەی كە مسیۆنەرەكان لە باڵەخانە و ئاسانكاری خوێندن وهاوكاری فێرخوازەكان دەیانكرد كە بۆ ئیسلامەكانیش بە هەمانشێوە بوو وایان كردبوو جیاوازییەكی زۆر لە نێوان ئەم فێرگانە و فێرگەكانی دەوڵەتی عوسمانیدا ببێت كە ئەمەش بەروونی لە راپۆرتی بەرپرسە پەروەدەییەكانی دەوڵەتدا باسی كراوە و ئاماژەیان بەوە كردووە كە دۆخی فێرگە بیانییەكان زۆر لە ئیسلامیەكان باشترن(Karabekmez,2012: 25-26)، ئەم دۆخەش وای كردبوو كە خێزانە ئیسلامەكانیش بیر لەوە بكەنەوە منداڵەكانیان لەو فێرگانەدا تۆمار بكەن(الامير ،2005: 9)، لە لایەكی تریشەوە ئەو سیستەمە پێشكەوتوە لە خوێندن بووبووە هۆی ئەوەی كە چینێكی خوێندەواری باش لە ناو مەسیحییەكاندا و بە تایبەت ئەرمەنەكاندا دەركەوێت لە بەرامبەریشدا ئیسلامەكان و بەتایبەتی هۆزە كوردەكان بە نە خوێندەواری بمێننەوە ، هەموو ئەمانەش وایان لە حكومەت دەكرد ، بۆ رووبەڕووبوونەوەی ئەو چالاكیانەی فێرگە بیانییەكان وبە تایبەتیش ئەمریكییەكان ئەو مەجلیسانە لەو ناوچانەدا بكاتەوە و هەروەها هەوڵبدات چەند فێرگەیەك لەو ناوچانەدا بكاتەوە، تەنانەت بیر لە كردنەوەی فێرگەی پیشەییش بكاتەوە ،بۆ نموونە لە 1889 دا لە هەرسێ ویلایەتەكەی عێراقدا 15 قوتابخانەی روشدیە هەبوو ،كە 840 خوێندكاریان هەبوو زۆربەیان دەرچوی كتاتیب بوون و چەند پۆلێكی سەرەتاییان تێدا بوو ، تەنها سێ لەو قوتابخانانە لە ویلایەتی موسڵ بوون ، بەڵام لە 1890 بە دواوە سیاسەتی فێركاری دەوڵەتی عوسمانی كاری لەسەر گەشەپێدانی قوتابخانەی روشدی وفەرمییەكان دەكرد لە ماوەی 1899-1902 دا چەندین خوێندنگە لە ویلایەتی موسڵ وبەغدا كرانەوە لەوانە لە مەندەلی وخانەقین وسلێمانی ،هاوكات ڕێژەی خوێندەوار زیادی كرد و لە كۆتایی سەدەی نۆزدە خوێندنگە سەرەتاییەكان زیادیان كرد(احمد ،1982: 42 -44) ، ئەوە بوو دواتر لە سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمدا(1876-1909) چەند فیرگەیەكی سەرەتایی و پیشەیی دامەزراند(Umit ,2014: 34) لەم بارەیەشەوە ئەگەر بڕوانینە ساڵنامەی مەعاریف باس لە هەبوونی مەكتەبی روشدیەی سەربازی لە وان و مەكتەبی روشدییەكانی ناو شاری وان وقەزا وسەنجەقەكانی جولەمێرگ عادلجواز وهەكاری و كواس دەكات ، (سالنامات نظارات معارف عموميه,1317 : 1420-1427) هەروەها لە ویلایەتی موسڵ ئاماژە بە قوتابخانەكانی ناو شاری موسڵ كراوە لە سەرەتایی وروشدیە وئامادەیی كچان وكوڕان و مەكتەبی روشدییەی هەولێر وسەلاحیە ومەكتەب روشدییەی سەربازی لە سلێمانی و مەكتەب روشدییەی سلێمانی وكەركوك و رەواندوز (سالنامات نظارات معارف عموميه,1317 : 1402-1405) و مەكتەبەكانی مامورلتازیز لە روشدیە وروشدیەی سەربازی و روشدیەی كچان تۆماركراون (سالنامات نظارات معارف عموميه,1317 : 1368-1372) هاوكات هەریەك لە ئامادەیی و مەكتەب روشدییەكانی ئامەد و مەكتەب روشدییەی سەربازی و مەكتەب روشدییەی كچان وروشدییەی سیلوان وماردین ودار معەلمین ئبتدائی شوعبەسی ئامەد وئامادەی ئامەد(سالنامات

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(7).No(2).paper12 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.7. No.2, April.2020

نظارات معارف عموميه,1317 : 1198-1194) ومەکتەبی روشدیەی وسەرەتایی لە مەڕاش وئورفە وروشدیەی ئەنتاب باسکراون (سالنامات نظارات معارف عموميه,1317 : 1138 -1108) هەروەها لە بەتلیس کنج مەکتەب روشدیسی و روشدییەی ئەخلات و مەکتەب روشدییەی سەربازی لە بەتلیس ومەکتەبە روشدییەکانی بەتلیس و موش وسیرەت (سالنامات نظارات معارف عموميه,1317 : 1049-1046) و مەکتەب روشدیەی سەربازی ئەرزڕۆم و مەکتەب روشدییەکانی ئەرزەنجان وبایەزید و روشدیەی کچانی ناوەندی ویلایەتەکە ومەکتەبی ئامادەیی ئەرزڕۆم تۆمار کراون (سالنامات نظارات معارف عموميه,1317 : 903-900). کە ناوی مامۆستا و بەڕوەبەرکانی هاوکات ژمارەی فێرخوازەکانیش سەرجەم ئەو ناوەندانە تۆمارکردوون.ئەمەش ئەوە دەردەخات ئەگەرچی بەراورد بە ناوچەکانی تر کەمتریش بووبێت بەلام لە گەڵ ئەوەشدا پرۆسەی پێشکەوتنی خوێندن کوردستانیشی گرتۆتەوە .

وێڕای ئەمانەی باسکران هاوکات سیستەمی فێرکردنی دەوڵەتی عوسمانی زیاترگرنگی بە شارەکان دەدا، ئەمە لە کاتێکدا کە مسیۆنەرە ئەمریکییەکان جگە لە شارەکان هاوکات گرنگیان بە گوندەکانیش دەدا، ئەمەش وای لە حکومەتی عوسمانی کرد لە ١٨٩٩دا فەرمانێکی شاهانەی دەرکرد بەوەی کە لە سەدا پێنج گۆمرگ بخرێتە سەر داهاتی هەرێمەکان بۆ لایەنی فێرکاری خەرج بکرێت بە ناوی بەشی فێرکارییەوە(مەعاریف حسەسی) بە مەبەستی دامەزراندنی فێرگەی سەرەتایی و ناوەندی بە ناوی روشدییەوە، هەروەها رێژەیەک لە داهات بۆ ئەم مەبەستە خەرج بکرێت (احمد ،1982: 42 ،2014:33, Umit).

کەواتە کردنەوەی ئەم فێرگە ئەمریکیانە لە ناوچەکانی کوردستاندا ئەگەرچی تا دوای ساڵی ١٩٠٠ کەمترین رێژەی کورد تێایدا دەیانخوێند بەلام کاریگەر بوو لە ئاشناکردنی دانیشتوانی ناوچەکە بە فێرگە وخوێندنی پێشکەوتووی ئەوکاتە هەروەها کاریگەر بوو لەوەی کە دوای ئەو هەموو پشتگوێخستنەی ناوچەکە لە رووی پەروەردەییەوە دەوڵەتی عوسمانی لە بەر مەترسی ئەو فێرگانە بیر لە کردنەوەی فێرگە وتەنانەت ناوەندی بەڕێوەبردنی پەروەدەییش بۆ سەرپەرشتیکردنی پرۆسەی خوێندن لەو ناوچانەدا بکاتەوە ، لەلایەکی تریشەوە ئەو هەوڵانەی کە دەوڵەتی عوسمانی بۆ مۆدێرنکردن و بەرەوپێشبردنی سیستەمی پەروەردەیی وڵات دای کاریگەر بێت لە سەر ئەو ناوچە کوردیانەش وەک بەشێک لە دەوڵەتی عوسمانی ، بەمجۆرەش تەواوی ئەو هەنگاوانەی کە دەوڵەتی عوسمانی وەک پەرچەکرداری ئەو چالاکییە پەروەردەییانەی مسیۆنەرە ئەمریکییەکان نایان لە دوائەنجامدا بوون بە هەنگاوێکی گرنگی پەرینەوەی سیستەمی پەروەردەیی لە ناوچەکانی کوردستانیشدا وەک سەرجەم ناوچەکانی تری دەوڵەتی عوسمانی بەرەو پەروەردەی نوێ.

لە لایەکی ترەوە جگە لە لایەنی بەڕێوەبردن و کردنەوەی فێرگەی نوێ هاوکات ئەو فێرگانە لە رووی میتۆد و پرۆگرام و بابەتەکانی خوێندن و فەلسەفەی پەروەردەییشەوە رۆڵی بەرچاویان لە رەوتی بەرەو پێشچونی پەروەردە

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(7).No(2).paper12 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.7. No.2, April.2020

لە دەوڵەتی عوسمانیدا گێڕا ،جونكە تا ئەوكاتەی كە ئەو فێرگانە بەوجۆرە لە دەوڵەتی عوسمانیدا بڵاوبوونەوە زیاتر قورئان وفیقهی ئیسلام و كتێبە تەفسیرییەكان دەخوێندران ئەویش بە میتۆدێكی نەقلی وتەلقینی(عباس , ۲۰۱۰: ۸۱) ،بەڵام لەو فێرگە مسیۆنەریانەدا وەک پێشتریش باسكرا بیركاری و زمان و بازرگانی و جوگرافیا ومێژوو و لەسەر دەستی مامۆستای شارەزا دەخوێندران، هەر بۆیە لە ئەنجامی ئەو پەروەردە نوێیەی پێشكەشی دەكرد و بە تایبەتی گرنگیدان بە لایەنە پیشەییەكان فێرگە مسیۆنەرییەكان زۆر سەركەوتوتر بوون لە فێرگە ئیسلامییەكان،هەروەها بیناكانیان جۆری ئەوروپی بوون و پۆلەكان گونجاوبوون بۆ خوێندن و تاقیگەیان هەبوو،خاوەن بێرو باوەڕی ئابووری وكۆمەڵایەتی و فەلسەفەی پەروەردە وبنەمای مادییەكانی دوای شۆڕشی پیشەسازی بوون ، بۆیە هەرچەندە ئامانجی سەرەكییان بڵاوكردنەوەی پرۆتێستانتی بوو لە نێو منداڵاندا ،لە تەمەنێكی منداڵیدا ، بەڵام منداڵەكانیان لە سەر ژیانی دوای قوتابخانە رادەهێنا هەروەها گرنگیان بە زمانە كانی سریانی و عیبری وبە زمانی عەرەبی و توركی وئەرمەنیێش دەدا لە پاڵ زمانی ئینگلیزیدا كە زمانی سەرەكی خوێندنیان بوو، كە دواچار ئەو خوێندكارانە دەیان توانی لە دەرەوەی دەوڵەتی عوسمانی درێژە بە خوێندن بدەن ، ئەمانەش وایانكردبوو كە خێزانە ئیسلامەكانیش بیر لەوە بكەنەوە منداڵەكانیان بنێرنە ئەو قوتابخانانە هەرچەند تا ساڵی ۱۹۰۰ ئەو رێژەیە زۆر كەم بوو ، بەڵام لەوێ بەدواوە دەستی پێكردبوو،كە ئەمانەش وایانكرد مەجلس داوا لە وەزارەت بكات بە میتۆدی خوێندن و بابەتەكانی خوێندندا بچنەوە و ئەو بابەتانە بخەنە ناو پرۆگرامی خوێندنەوە كە لەگەڵ سەردەمدا دەگونجێت ودەكرێت ركابەری بابەتی ئەو فێرگە بیانیانە بكات بۆ ئەوەی باوكان بیر لەوە نەكەنەوە منداڵەكانیان بنێرنە فێرگە بیانییەكان، هەربۆیە ئەو فێرگە ئەمریكیانە جگە لەوەی رۆڵیان بوو لە بە مۆدێرنكردنی سیستەمی پەروەردە ، هاوكات رۆڵی گەورەشیان بوو لە دەركەوتنی فەلسەفەی پەروەردەیی وپرۆگرام مەنهەجی نوێی خوێندن لە ناوچەكەدا و لەوێوە ئیدی بابەتە دونیایی و نوێیەكانی خوێندن كەوتنە نێو سیستەم و پرۆگرامی خوێندنی ناوەندە فێرگەییەكانی دەوڵەتی عوسمانییەوە(Kentli ,2009: 75-80 ; Umit ,2014: 38 ; Karabekmez,2012:23-31)،بۆ نمونە بابەتەكانی موسیقا وجوگرافیا و مێژوو ،رەسم ، هەندەسە(ئەندازە) ،ادارە بیتیە (ماڵداری)،حساب ،حفظ صحت(تەندروستی) ،علم اشیا ،موالید وحكمت طبیعیە ،اخلاق عملیە –تطبیقات ،اخلاق،اخلاق نظریە،اصول التعلیم واداره مكاتب ،حسن الخط،كتابت،قواعد عثمانیە ،فارسی ،عەرەبی ،علوم الدینی ،تجوید قورئان كریمە ،فرانسزجە ولە هەندێك قۆناغ كیمیا وفیزیا ومیكانیک و كۆزمۆگرافیا كەوتنە نێو پرۆگرامی خوێندنەوە لە قۆناغە جیاجیاكانی خوێندن لە دەوڵەتی عوسمانیدا ، كە لە وردەكاریدا بەشی زۆریان لە ژێر كاریگەری پرۆگرامی سەردەمیانی خوێندنی رۆژئاوادا بوون (سالنامات نظارات معارف عمومیە,1317 : 512 – 374) ، بێگومان ناوچەكانی كوردستانیش بەشێک بوون لەو سیستەمە پەروەردەییە واتا پەروەردە لە ناوچەكانی كوردستانیش لەو پێشكەوتنانە بێبەش نەبوو.

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(7).No(2).paper12 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.7. No.2, April.2020

لە لایەکی تریشەوە کردنەوەی فێرگەی کچان و بواردان بە خوێندنی کچان لە سەرجەم ئاستەکانی خوێندن و ناوەندە پیشەییەکاندا وای کرد سەرەتاکانی ئاسایی بوونی ئەم هەنگاوە لە سەرجەم ناوچەکانی دەوڵەتی عوسمانی بە گشتی و ناوچەکانی کوردستانیش دەرکەوێت و ئیدی ئەگەرچی ڕێژەیەکی زۆر کەم کوردیشی تێدا بوو، بەڵام لە ناوچە کوردییەکاندا بۆ یەکەم جار ئافرەتان چونە بەر خوێندن و فێرگەی کچان دەرکەوت و ئافرەت لە بواری پیشەییدا ڕاهێنانی دەکرد و دواتریش بواری کارکردنیان بۆ ڕەخسا ،ئەمانە جگە لەوەی کە بەدیوێکی تریشدا ئەو هەنگاوانە وای لە دەوڵەتی عوسمانی کرد بیر لە دامەزراندنی فێرگەی کچان بکاتەوە ، ئەوە بوو لە ساڵی ١٨٥٧دا بابی عالی بۆ یەکەمجار بڕیاری لەسەر کردنەوەی ڕوشدییەی کچان دا(Karabekmez,2012:8) وەکو پێشتریش باسکرا لە چەند ناوچەیەکی کوردستانیش کرانەوە .

لە پاڵ هەموو ئەمانەشدا ئەم فێرگانە ڕۆڵی گەورەیان بوو لە زیادبوونی ژمارەی خوێندەوار لە ناوچەکانی کوردستاندا کە بە دەیان کەس لەوفێرگانەدا دەیانخوێند هەر لە فێرگە بەراییەکانەوە تا کۆلیجەکان و تەنانەت ڕەوانە کردنی سەرکەوتووەکان بۆ ناوچەکانی دەرەوەی دەوڵەتی عوسمانیش،ئەمانە هەرچەندە ڕێژەیەکی زۆرکەمیان کوردبوون ،بەڵام لە گەڵ ئەوەشدا ئەمە بووە هۆکاری بڵاوبوونەوەی خوێندەواری لە ناوچە کوردییەکاندا وئاشناکردنی ناوچەکە بە فێرگە و خوێندەواری ، ئەگەرچی لە دوائەنجامدا ئەم دیاردەیە لێکەوتەی نەرێنیشی بۆ ناوچە کوردییەکان هەبوو چونکە بەشی هەرە زۆری ئەو کەسانەی لەو ناوندانەدا دەیانخوێند ئەرمەن بوون،واتا ئەم پرۆسەیە وای کرد ئەرمەنەکان خوێندەواربن و توێژێکی ڕۆسنبیریان تێدا دەرکەوێت و ژمارەیەکی یەکجار زۆریان لە شارە گەورەکاندا لە خوێندندابن ، لە بەرامبەریشدا ڕێژەی خوێندەوار لە ناو کورددا بەو ڕادەیە زیاد نەکات ، کە ئەمەش ڕۆڵی گەورەی بوو لەوەی ئەرمەنەکان لەو کاتەدا زیاتر لە زلهێزەکان نزیک ببنەوە وکاریگەریان لە سەردابنێن و هەروەها پێش کورد ڕێکخراوە ودامەزراوەی سیاسی دامەزرێنن کە لەو ماوەیەدا چەندین پارت و ڕێکخراویان هەبوو (توفیق،٢٠١٢: ٧١-٧٩)هاوکات بە دیوێکی تردا کردنەوەی فێرگە سەرەتاییە فەرمییەکانی حکومەت وروشدییەکان لە کوردستان لە بەرانبەر ئەو فێرگانەدا وەک پێشتر باسکرا ڕۆڵی بوو لە دەرکەوتنی خوێندەواری کورد ،کە دواجار هەر ئەمانە بوون بە توێژی خوێندەوار و ورۆشنبیر لە دەرەوەی پیاوانی ئاینی ، چونکە بەر لەوە ئەوەی بەلای ئەوانەوە باو بوو تەنها خوێندنی کوڕان بوو ئەوێش لە خوێندنگە ئاینییەکاندا ، کە بۆ مەلایەتی ڕای دەهێنان ، کە هەرئەمانە لە دوائەنجامدا بوون بە توێژی سەرمەشق لە ڕوی زانستی ورۆشنبیری وسیاسییەوە ،لە کوردستان و لەم ڕووەشەوە بە دەیان ناوی گەورەی وەکو ئەمین زەکی بەگ و ئەندامانی بنەماڵەی بەردخان و موستەفا پاشای یامولکی ودەیانی تر دەرکەوتن ،کە دەرچووی ئەم خوێندنگانە بوون .

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(7).No(2).paper12 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.7. No.2, April.2020

ئەنجام:

لە ئاكامی ئەم لێكۆڵینەوەیەدا دوای كار و بەدواداچوون لەسەر چالاكی مسیۆنەرە ئەمریكییەكان لە ناوچەكانی كوردستان و هەڵسەنگاندنی كارەكانیان لە رووی پەروەردەییەوە لە ناوچەكەدا بە چەند ئەنجامێک گەیشتین لەوانە ،مسیۆنەری ئەمریكی هەر لەسەرەتای هاتنییەوە بۆ ناوچەكانی دەوڵەتی عوسمانی یەكێک لەو ناوچانەی بایەخی پێداوە ، كوردستان بووە ، ولەم رووەشەوە چەندین وێستگەی مسیۆنەری لە ناوچە كەدا دامەزراندوە، كە لە رێگایانەوە چالاكییە مسیۆنەرییەكانی خۆیان ئەنجامداوە و هاوكات خزمەتگوزارییە تەندروستی و رۆشنبیرییەكانیان پێشكەشكردووە،هەروەها بەوە گەیشتین كە یەكێک لە چالاكییەكانی مسیۆنەری ئەمریكی لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا بواری پەروەردەیی و كردنەوەی ناوەندە فێركارییەكان بووە ،كە لەم رووەشەوە، بایەخی زۆریان بە ناوچەكانی كوردستان داوە و چەندین فێرگە و ناوەندی ئەكادیمیان دامەزراندوە لە سەرجەم ئاستە جیاجیاكاندا،هاوكات بەو ئەنجامە گەیشتین كە ئەو ناوەندە فێركارییانەی ئەمریكییەكان لەو ماوەیەدا لە ناوچەكانی دەوڵەتی عوسمانی بەگشتی وكوردستان بە تایبەتی دایان مەزراند كاریگەر بوون لە بەرەو پێشبردنی سیستەمی پەروەردەیی لە ناوچەكە لە سەرجەم رووەكانەوە و بە مۆدێرنەكردنی ، بەمەش ئەم پێشكەوتنانە كاریگەر بوون لە سەر ناوچەكانی كوردستانیش وەک بەشێک لە ئیمپراتۆریای عوسمانی ،هاوكات ئەو فێرگانە رۆڵیان بوو لە ناچاركردنی دەوڵەتی عوسمانی بۆ ئاوەڕدانەوە لە ناوچەكانی كوردستان لەڕوویی پەروەردەییەوە دوای ئەوەی كە پێشوتر تا رادەیەكی زۆر پشتگوێ خرابوون لەم رووەوە،هەروەها بۆمان دەركەوت،كە ئەگەرچی رێژەیەكی زۆر كەم كورد تیایاندا دەیانخوێند بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم فێرگانە كاریگەر بوون لەوەی خوێندەواری لە ناوچەكانی كوردستاندا بڵاوبێتەوە و دانیشتوانی كوردستان بە سیستەمە نوێیەكانی خوێندن و خوێندنی كچان و خوێندنی پیشەیی ئاشنا بكات.

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(7).No(2).paper12 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.7. No.2, April.2020

Schools and educational centers for American Missionary and their effects on the educational situation in the Ottoman Kurdistan in the nineteenth century

Saman Hussein Ahmad

Department of Social Sciences، College of Basic Education، University of Sulaimani, Sulaimani, Kurdistan Region,Iraq.
E-mail: Saman.abdullah@univsul.edu.iq

Abstract:

After American missionaries arrived to the regions of Ottoman Empire in the beginning of the 19th century and when they started their activities, the Kurds as one of the nations who were living within the Ottoman Empire, attracted the attention of missionaries. Therefore they opened their office in the Kurdish cities and started their activities. As it has been known that most of the activities of American missionaries were intellectual and educational activities, as a result they opened many schools, professional schools and even they established universities in some cities of Kurdistan, many girls and boys studied in these schools.

This study is about (American Missionaries' educational centres in Kurdish cities in Ottoman Empire in 19th century). This study attempts to illustrate the impact of these schools that were established by American Missionaries and how they were operated. This paper is divided into three parts. First part is about the appearance of American missionaries' activities in the region of Kurdistan. In this part we will try to briefly describe how they came to Kurdish regions and how they worked and what were their activities. The second part is about the American missionaries' educational centres in Kurdistan. It endeavours to show the educational activities of American missionaries in Kurdistan regions, and then it will illustrate the importance of these educational centres in Kurdistan regions. The third part is about the effect of American missionaries' educational centres on the situation of education in Kurdistan. It will evaluate the impact of these educational centres on the education in Kurdistan and on the situation of education in Kurdistan.

Key words: School, American Missionary, Kurdistan, Education.

المدارس والمراكز التعليمية للتبشير الامريكي و اثارهم علي الوضع التربوى والتعليمى في كوردستان العثماني في القرن التاسع عشر

سامان حسين احمد

قسم العلوم الاجتماعية ، كلية التربية الأساسية ، جامعة السليمانية ، السليمانية ، اقليم كردستان العراق.

ئيمەيل: Saman.abdullah@univsul.edu.iq

ملخص البحث:

بعد ان وصل المبشرون الامريكيين الى مناطق الواقعة تحت سلطة الدولة العثمانية في بدايات القرن التاسع عشر و بدأو بنشاطاتهم التبشيرية . وبما ان الكرد كان احد الشعوب المتواجدة ضمن حدود السلطة العثمانىة , وكان يعيش في مناطق كوردستان نسبة من المسيحيين , لذا فجلب انتباه المبشرين الامريكيين واصبح احد المناطق الذى اهتم بها التبشير الامريكى منذ بداية وصولهم الى المنطقة , وبدأو بنشاطاتهم في المناطق الكردية وفتح محطاتهم التبشيرية فى مناطق كردستان متعددة , وبما ان من المعروف على التبشير الامريكى بأن نشاطاتهم كان على الاكثر هي التعليمى لذا فقد فتح التبشير الامريكى في مناطق الكردستان عددا ملحوضا من مدارس الابتدائية و المهنية والثانوية للبنين وبنات .

يتناول الدراسة مدى نشاطات الحركة التبشيرية الامريكية ومحطاتهم التبشيرية في كوردستان واعمالهم من الناحية التعليمية فى المناطق الكردية في قرن التاسع عشر و بعدها مدى تاثيرها على الناحية التعليمية والتربوية في المنطقة , والبحث يتكون من ثلاثة محاور رئيسية , فالمحور الاول يتناول بداية ظهور نشاطات التبشير الامريكى في كوردستان ,اما المحور الثاني فيقوم بدراسة نشاطات التعليمية والتربوية لتلك المنظمة التبشيرية الامريكية وما قاموا به من فتح مدارس و مرافق تعليمية في كوردستان , والمحور الثالث والاخير فيبحث عن مدى تأثير هذه النشاطات و الاعمال التى قام بها اتبشير الامريكى في المجال التربوى على الوضع التعليمى والتربوي في كوردستان .

الكلمات الدالة: مدرسة , التبشير الامريكى, كوردستان , التعليم .

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(7).No(2).paper12 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.7. No.2, April.2020

سەرچاوەکان:

سالنامات نظارات معارف عموميه,1317 , دار الخلافة العلمية , مطبعة عامرة .

Akalin, Berrin.(2015),Ottoman-American Relations, Francis Hopkins Smith and Armenian Issue, Journal of International Education and Leadership Volume 5 Issue 1 Spring.

Anderson , Rufus. (1872),History of the Missionary of the American Board to the Oriental Churchs,Vol.1, Bostn.

Avarogullari,Muhammet and Yildiz, Ozgur,(2015),

Role of American protestant Missionariens Late Ottoman Empire Educational System,Turkish International Perodical for the Languages, Literature and History of Turkish ,V,10/9.

Dennis, James .(1893),Foreign mission after century, New York.

Dennis, James. (1903) ,Missions and social progress, Vol.(3),pub. Fleming H. Revel company Madison.

Dogan, Mehmet Ali .(2013),American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)and Nominal Christians, Elias Riggs (1810 -1901),and American Missionary Activites in the Ottoman Empire.

Erban,Cegri.(2000),Ottoman Official Attitudes Towards American Missonaries, International Confrence on ‘the United States and the Middle East: Cultural Encounters,Yale University.

Fulya Damla Kentli,(2009), Foreign Schools in Turkey: Parents’ Reasons to Choose, Ozean journal of social sciences.

Karabekmez , Meryem,(2012), The Role of Provincial Directors of Education in the Formation of Modern Ottoman Schooling ,1881-1908,(Master of Science in History) the Graduate School of Social Sciences, Istanbul Sehir University .

Kennedy, W. Judd.(2008),American Missionaries in Turkey and Northern Syria and the Development of Central Turkey and Aleppo Colleges, 1874-1967,College of William and Mary Publish.

Gokce، Feyyat.(2010),Minority and Foreign Schools on the Ottoman Education System.e-intarnational journal of of educational research Volume: 1 Issue: 1- Summer.

Goodell,William.(1883),Forty Years in the TurkishEmpire ,NewYork.

Moritz, Wanger. (1856),travel in Persia, Georgia and Kurdistan, Vol.(3),Hurst and Blacket, London .

Ozutuk,Ayhan and Yildiz,Ozgur,(2013),Religious and Educational Activities of American Protestant Missionaries in Bursa,Cumhuriyrt International Journal of Education,V,2, No1.

The One Hundredth Annual Report of the American Bord Commissioners for foreign missions ,(1910),Bostn.educational research ,V,1.

Thomas ,Laurie.(1853),Dr Grant and the Nestorian,Edinburge.

Umit, Devrim, (2014), The American Protestant Missionary Network in Ottoman Turkey,1876-1914,International,Journal of Humanities and Social ,V ,4,No,6,.

احمد، ابراهيم خليل.(1982)، تطور التعليم الوطنى فى العراق (1869-1932) .

الاسدى ، ناهدة حسين علي,الارساليات التبشيرية الامريكية في العراق و موقف الدولة العثمانية ,المجلة السياسية و الدولية .

اسماعيل، عامر بلو.(2009)،التعليم التبشيرى الامريكي في الموصل منذ اواخر العهد العثماني حتى عام 1932,مجلة التربية والعلم ,المجلد 16, العدد2 .

الامير، ا.د. ليلى ياسين.(حزيران 2005),النشاط التعليمى للارسالية المريكية في البصرة 1912- 1958 , دراسات التاريخية , العد الاول .

توفيق ، هوگر طاهر.(٢٠١٢) الكرد والمسالةالارمنية(١٨٧٧-١٩٢٠)،اربيل: ئاراس.

عباس ،محمد احمد.(2010),البعثات التبشيرية في كردستان في نصف الثاني من القرن التاسع عشر,(رسالة ماجستير غير منشورة),كلية اداب, جامعة صلاح الدين.

عيسى، د. عبدالرزاق عبدالرزاق.(2005)التنصير الامريكى في بلاد الشام 1834 -1914 ,القاهرة.

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(7).No(2).paper12 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.7. No.2, April.2020

غنيمة, حارث يوسف .(1998), البروتستانت والانجيليون في العراق، مطبعة الناشر المكتبي ، بغداد .

هاشم ، د.سوادي هاشم .(حزيران 2006),النشاط التبشيري الامريكي في شمال غرب بلاد فارس 1833-1870 ,دراسات الاقليمية , السنة 3,العدد 5 .

هياجنة، ايمان عبدالرحمن وملكاوى ،حنان سليمان .(2014) التبشير الفرنسي الكاثوليكي في ولاية الاناظول في القرن التاسع عشر(النشاط التعليمى نموذجا),دراسات ,العلوم الانسانية والجتماعية ,م(41) ملحق 2 .